

код екземпляра 709664

Дорогі жінки!

Прийміть найкращі вітання
зі святом весни,
ніжності та любові!

У всі часи жінка була
і залишається символом
краси, життєвої мудрості
і невичерпного терпіння.

Нехай кожен день Вашого життя
буде світлим і сонячним,
а серця зігріті теплом та любов'ю
рідних і близьких.

Бажаємо міцного здоров'я,
величезного щастя
та сімейного благополуччя.

З найкращими побажаннями
наукова рада та редакційна колегія журналу
«Бюлетень Міністерства юстиції України»

БЮЛЕТЕНЬ МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ

№3 (137) 2013

Загальнодержавне науково-практичне фахове видання

Засновано
Міністерством юстиції України
28 грудня 1998 року

Свідоцтво
про державну реєстрацію
Серія KB № 3651 від 01.02.1999

Постановою Президії ВАК України
№ 1-06/7 від 11.06.2003
журнал включено до переліку
фахових видань у галузі
юридичних наук

Головний редактор:
Зайчук О. В.
Відповідальний секретар:
Арнаутова Л. М.

Адреса редакції:
01601, Київ-601,
провулок Рильський, 8-А, к. 109;
тел.: (044) 271-1662.
e-mail: bulletin@upinfo.com.ua
http://ovu.com.ua/bulletin

Видається щомісячно
Передплатний індекс 22670

За достовірність фактів, цитат,
власних імен та інших даних
відповідальність несуть автори публікацій

Передрук статей тільки
з письмового дозволу редакції

© Міністерство юстиції України, 2013
© ДП «Укрправінформ», 2013

ДЕРЖАВНЕ ПІДПРИЄМСТВО
УКРАЇНСЬКА
ПРАВОВА ІНФОРМАЦІЯ

Наукова рада

Лавринович Олександр Володимирович
Міністр юстиції України, кандидат юридичних наук, заслужений юрист України,
голова наукової ради

Бандурка Олександр Маркович
доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, заслужений юрист
України

Воронова Лідія Костянтинівна
професор кафедри фінансового права юридичного факультету Київського
національного університету імені Тараса Шевченка, доктор юридичних наук,
академік НАПрН України, заслужений юрист України

Гриценко Іван Сергійович
декан юридичного факультету Київського національного університету
імені Тараса Шевченка, доктор юридичних наук

Коваленко Валентин Васильович
ректор Національної академії внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України

Козюбра Микола Іванович
завідувач кафедри державно-правових наук факультету правничих наук
Національного університету «Києво-Могилянська академія», доктор юридичних
наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений юрист України

Копиленко Олександр Любимович
директор Інституту законодавства Верховної Ради України, доктор юридичних
наук, професор, член-кореспондент НАН України, академік НАПрН України,
заслужений юрист України

Крупчан Олександр Дмитрович
директор Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва НАПрН
України, завідувач кафедри конституційного та адміністративного права
Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана,
кандидат юридичних наук, доцент, академік НАПрН України

Мамутов Валентин Карлович
директор Інституту економіко-правових досліджень НАН України, доктор
юридичних наук, професор, академік НАН України та НАПрН України, заслужений
діяч науки і техніки України

Тацій Василь Якович
ректор Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава
Мудрого», Президент НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, академік
НАН України, заслужений діяч науки і техніки України

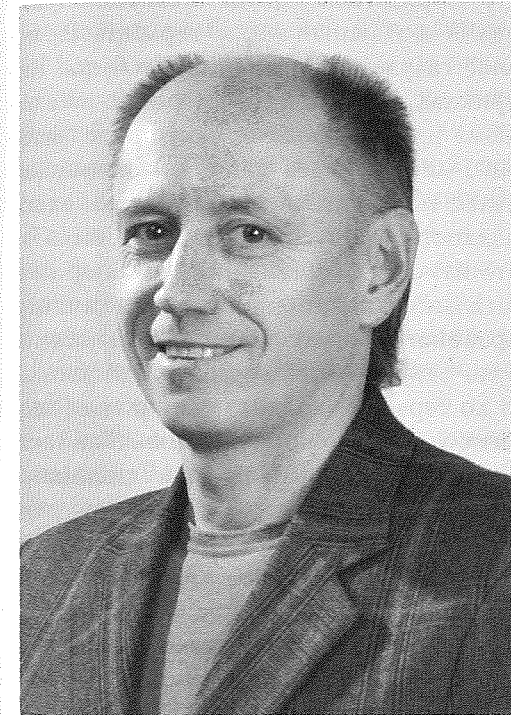
Шемшученко Юрій Сергійович
директор Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор, академік НАН України, академік НАПрН
України, заслужений діяч науки і техніки України

Список використаної літератури

1. Рішення Конституційного Суду України від 20.06.2007 р. у справі № 5-рп/2007 за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства «Кіровоградобленерго» про офіційне тлумачення положень ч. 8 ст. 5 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (справа щодо кредиторів підприємств комунальної форми власності) // Офіційний вісник України. – 2007. – № 48. – Ст. 1991.
2. Погрібний Д. І. Корпоративні права держави: поняття, підстави виникнення, механізм реалізації: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.04 / Д. І. Погрібний. – Харків, 2008. – 22 с.
3. Кібенко О. Корпоративне право: відповіді на запитання / О. Кібенко // Мала енциклопедія нотаріуса. – 2005. – № 5. – С. 59.
4. Климчук С. В. Мінець Ю. Є. Сутність та зміст категорії «корпоративні права держави» / С. В. Климчук, Ю. Є. Мінець // Науковий вісник: фінанси, банки, інвестиції: науково-практичний журнал / Національна академія природоохоронного та курортного будівництва, Сімферополь. – 2009. – № 4. – С. 37-41.
5. Монастирський Г. А. Модернізаційна парадигма розвитку муніципальної економіки / Г. А. Монастирський // Вісник Донецького національного університету. – 2009. – Вип. 2. – С. 44-52.
6. Мамутов В. К. Господарче право зарубіжних країн: підруч. для студ. юрид. спец. вищих навч. заклад. / В. К. Мамутов, О. О. Чувпило. – К.: Ділова Україна, 1996. – 352 с.
7. Коммерческое право зарубежных стран: учеб. / Под ред. В. Ф. Попондопуло. – СПб.: Издательский Дом С.-Петербурга. гос. ун-та, 2005. – 504 с.
8. Кравчук О. О. Корпоративні права держави й територіальних громад, державні і комунальні підприємства як об'єкти управління державною та комунальною власністю / О. О. Кравчук // Держава і право. – 2010. – Вип. 49. – С. 206-212.

ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ КОЛІЗІЙ

В ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ ТРУДОВИХ ТА ПОВ'ЯЗАНИХ З НИМИ ВІДНОСИН

В. В. Єршоменко

кандидат юридичних наук, доцент кафедри трудового права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

У статті досліджується поняття та розширюється спектр «юридичних колізій», під якими розуміються: 1) колізії між актами (нормативними і індивідуальними); 2) колізії між положеннями (умовами) нормативних та індивідуальних актів; 3) колізії між правовими нормами.

Ключові слова: юридичні колізії, логічні способи вирішення колізій, система права, система законодавства, юридична наука.

В статье исследуется понятие и расширяется спектр «юридических коллизий», под которыми понимаются: 1) коллизии между актами (нормативными и индивидуальными); 2) коллизии между положениями (условиями) нормативных и индивидуальных актов; 3) коллизии между правовыми нормами.

Ключевые слова: юридические коллизии, логические способы решения коллизий, система права, система законодательства, юридическая наука.

The article is devoted to conflicts of law, in particular the notion of «conflicts of law» is studied and their range is extended.

They are understood as: 1) conflicts between acts (statutory and individual); 2) conflicts between provisions of statutory and individual acts; 3) conflicts of laws or diversity.

Keywords: *conflicts of law, logical means of conflicts resolution, system of law, legislative system, legal science.*

Забезпечення однакового правозастосування є неодмінною умовою вдосконалення судочинства та його наближення до європейських стандартів. У свою чергу умовою однакового правозастосування є науково обґрунтоване подолання колізій у регулюванні суспільних відносин. Однак, попри наявність численних публікацій теоретико-правового змісту з проблем юридичних колізій, методологія їх подолання до цього часу не може вважатись створеною. Адаже теоретичні дослідження колізій у правовому регулюванні достатньою мірою не спираються на галузеві дослідження цієї проблематики почасти за відсутності таких, а в решті – унаслідок відсутності налаштованості вітчизняної теорії права на узагальнення досвіду галузевих юридичних наук. Що стосується науки трудового права, то в Україні до проблеми колізій звернувся О. М. Ярошенко [1, с. 324-388; 2, с. 342-411]. У Росії була захищена дисертація, темою якої стали колізії в трудовому праві [3], але це були перші підходи до проблеми колізій у трудовому праві, а не її вирішення. За викладених обставин слід зробити висновок про те, що проблема поняття колізій в правовому регулюванні трудових і пов'язаних з ними відносин залишається актуальною.

Теоретичне підґрунтя дослідження колізій у трудовому праві створе-

но такими науковцями-теоретиками права і фахівцями в окремих галузях юридичної науки, як Є. В. Васьковський, М. Г. Александров, С. С. Алексеев, С. Й. Вільнянський, П. О. Недбайло, О. Ф. Черданцев, О. М. Ярошенко, І. В. Аленіна, Д. Д. Лилак, С. П. Погребняк, М. А. Занина, Б. В. Малишев, О. В. Москалюк, А. М. Мірошниченко, В. Я. Карабань, І. А. Самсін та ін.

Метою цієї статті є уточнення поняття та розширення спектра таких, що досліджуються наукою, видів колізій у правовому регулюванні трудових і пов'язаних з ними відносин.

У юридичній науці помітне прагнення до запозичення термінів із інших галузей науки. Вдалим було, наприклад, запозичення терміна «механізм» для позначення сукупності засобів і ланок, через які регулюючий імпульс передається від положень законодавства до суспільних відносин, аби втілитися в них. Так виникло тепер уже загальноживане поняття механізму правового регулювання. Дещо іншим було запозичення термінів, які близькі до терміна «колізія». Спочатку запозичили термін «конкуренція». З'явився привід для дискусії про співвідношення термінів «колізія» і «конкуренція». Потім до юридичної науки увійшов термін «конфлікт». Дискусія серед юристів наповнилась новим змістом. В. М. Белов правильно стверджує, що терміни мають конвенційний, договірний характер [4, с. 109]. Тому сперечатися про зміст термінів юристам доцільно було б тільки тоді, коли йдеться про терміни, що вживаються в нормативно-правових актах, з метою з'ясування змісту відповідних положень таких актів. У решті випадків спори про терміни набувають характеру схоластики. Це повною мірою стосується терміна «колізія». Зокрема

І. В. Аленіна констатує, що на сьогодні процес формування терміна «правова колізія» не завершився і вимагає свого продовження [3, с. 10].

Видається, однак, що цей процес таки завершився, адже він увійшов до міжгалузевих словників. Так, в одному із них поняття «колізія» в його юридичному значенні визначається як розбіжності між окремими законами однієї держави або суперечності між законами, судовими рішеннями окремих держав [5, с. 236]. Цей другий аспект юридичного поняття колізії виходить за межі нашої статті. Отже, у наведеному визначенні нас цікавить розуміння колізії як розбіжностей між законами. У Юридичній енциклопедії, що видана в Україні, поняття «колізія» не визначається і не описується. Найближчою до теми цієї статті у Юридичній енциклопедії є визначення і опис поняття «колізії нормативних актів» [6, с. 156-157]. Тобто автори цього видання також виходять із того, що в юридичному енциклопедичному виданні недоречно говорити про інші колізії, крім колізій нормативних актів.

Отже, є усталене розуміння поняття колізій. Воно потребує уточнення, але не слід його руйнувати, а якраз до його руйнації призводить виведення поняття колізій за межі системи права і системи законодавства. У таких випадках колізії розглядають як протиріччя і суперечності між елементами правової системи, між суспільними відносинами та законодавством, між вимогами законодавства і дійсністю тощо. З іншого боку, руйнація терміна «колізія» здійснюється за рахунок привнесення у систему законодавства термінів «конфлікт», «антагонізм». Що стосується терміна «конкуренція», то він міг би виконувати конструктивну роль за умови, що ним буде позначатись пев-

ний вид колізій усередині системи законодавства і системи права, але ж колізії в законодавстві і праві досліджені явно недостатньо. Досі не виокремлена значна кількість їх видів, що перешкоджає виокремленню і того виду, який міг би бути позначений як конкуренція: для наукових цілей певне явище треба виявити, показати його особливості, співвідношення із суміжними явищами, а потім шукати термін, яким це явище має позначатись. Сталося навпаки: спочатку стали вживати термін, а потім – шукати відповідний онтологічний аналог.

Тому слід підтримати те розуміння колізій, що впливає із наведених вище визначень. При цьому слід звернути увагу на ту обставину, що в Юридичній енциклопедії йдеться про колізії нормативних актів, а не тільки законів, тобто проблема ставиться «значно ширше», ніж в іншому виданні, яке вище цитувалось. У сфері трудового права до колізій нормативних актів слід додати колізії між колективними договорами і угодами, а у сфері цієї галузі права, а також Цивільного і господарського права – також колізії між локальними нормативними актами. Цілком зрозуміло, що можливі колізії не тільки всередині цього кола правових актів, а й між цими актами та нормативно-правовими актами.

Очевидно, до юридичних колізій слід віднести і колізії між індивідуальними нормативно-правовими актами, між такими актами та нормативними актами. Немає будь-яких підстав для того, щоб не відносити до юридичних колізій суперечності між окремими положеннями одного й того ж нормативного чи індивідуального акта.

Колізії, про які тут йшлося, є колізіями в системі нормативних та індивідуальних актів. Частиною таких колі-

зій є колізії в законодавстві (в системі законодавства). Від таких колізій слід відрізнити колізії в праві. У згаданій статті в Юридичній енциклопедії автор непомітно переходить від опису колізій між нормативними актами до опису колізій між правовими нормами, але ж колізії між правовими нормами не охоплюються поняттям «колізії нормативних актів» чи, правильніше, «колізії між нормативними актами». Колізії між правовими нормами не можна ототожнювати навіть з колізіями між положеннями нормативних та індивідуальних актів.

Правда, підстави для такого ототожнення в теорії права створені власне усталеним розумінням правових норм. Провідний радянський теоретик права С. С. Алексєєв виокремлює норми-приписи і логічні норми. Норма-припис – це «елементарне, логічно завершене державно-владне нормативне веління (установлення), безпосередньо виражене в тексті нормативного юридичного акта» [7, с. 39]. Як правило, норма-припис відповідає первинній структурній частині тексту нормативного акта-статті, пункту, абзацу статті, конкретній фразі тексту [7, с. 55]. За своєю словесно-логічною побудовою норма має формулу «якщо – то» [7, с. 55]. Видається, що для вирішення юридичних колізій та правозастосування доцільно було б чітко розрізнити нормативні положення і правові норми. Правові норми складаються із гіпотези та диспозиції. Без побудови правових норм неможливо використання для цілей вирішення юридичних колізій правила «*lex specialis derogat generali*». Побудова правових норм необхідна також і в інших випадках, але часто юридичні колізії вирішуються без виходу на рівень правових норм.

Так, якщо йдеться про відшкодування моральної шкоди, завданої працівникові, то слід враховувати, що ч. 1 ст. 9 ЦК України не виключає застосування до трудових відносин цього Кодексу, але визначення моральної шкоди у ст. 2371 КЗпП України, з одного боку, і в ст. 23 ЦК України – з іншого, є різними. Тому може виникнути питання про колізію між цими двома визначеннями. Для вирішення цієї колізії немає необхідності конструювати (чи будувати) правові норми. Колізія, про яку йдеться, вирішується за допомогою аналізу і співставлення відповідних законодавчих положень. Тому виникають серйозні сумніви у доцільності виокремлення дефінітивних норм чи норм-визначень [7, с. 66; 8, с. 451; 9, с. 228]. Визначення понять, що наводяться у нормативно-правових актах, можна називати правовими нормами тільки тоді, коли не будуть розрізнятися положення нормативно-правових актів та правові норми.

Отже, чітке розрізнення положень нормативно-правових актів та правових норм передбачає і розрізнення колізій між положеннями нормативно-правових актів та колізій між правовими нормами. Це, однак, не перешкоджає тому, щоб ці два види колізій об'єднати у родовому понятті юридичних колізій.

Якщо юридичні колізії розуміти саме так, як тут викладено, то синонімом цього поняття слід вважати поняття колізій у правовому регулюванні, правда, з деяким уточненням. Суперечності в процесі правотворчості, а також у процесі правозастосування, якщо останні не є продовженням юридичних колізій у викладеному розумінні, не повинні відноситись до юридичних колізій чи колізій у правовому регулюванні. Це твердження має на ува-

зі, що категорія юридичних колізій і без того перевантажена змістом. Вона потребує ретельного дослідження, а вчені у цьому істотно відстали. Тому суперечності в процесі правотворчості, правозастосування (останні завершуються окремими думками суддів), суперечності в правовій системі, що виходять за межі юридичних колізій, як їх розуміння викладене вище, протиріччя між правом та суспільними відносинами, які ним регулюються, категорією юридичних колізій не повинні охоплюватись. Лише суперечності між природним та позитивним правом унаслідок закріплення в Конституції України принципу верховенства права та низки його складових перейшли в розряд різновиду юридичних колізій (колізій у правовому регулюванні).

Отже, юридичні колізії – це: 1) колізії між актами (нормативними і індивідуальними); 2) колізії між положеннями (умовами) нормативних та індивідуальних актів; 3) колізії між правовими нормами. Твердження О. В. Москалюка про те, що нормативно-правові акти «перебувати в колізії між собою не можуть» [10, с. 145], є помилковими, але ж переважне значення мають, переважний інтерес для дослідження представляють колізії між правовими нормами. І тут на доповнення до відсутності належного розуміння правових норм, про яке вище уже йшлося, слід звернути увагу ще на один аспект поняття правових норм. Так, російська дослідниця І. П. Малинкова пише про те, що певна система змісту нормативного тексту є очевидною. За цим очевидним змістом, зазначає І. П. Малинкова, приховується інша частина юридичного змісту нормативно-правових актів [11, с. 82].

Але у науці до останнього часу не зверталась увага на особливості ви-

рішення колізій між правовими нормами, що закріплені у відповідних правових актах не текстуально, а лише логічно. Цю традицію спочатку порушив колектив авторів [14], а потім спробу створити галузеву (стосовно господарського права) концепцію вирішення колізій між правовими актами, їх окремими положеннями та між правовими нормами здійснив В. М. Коваль [13]. Він спеціально розглядає проблему колізій між текстуально не закріпленими правовими нормами та іншими нормами. Але немає підстав для твердження про те, що зазначені новітні розробки науковців позитивно сприйняті в науці. Більше того, як раніше [12, с. 128], так і сьогодні [13, с. 215], стверджується, що за допомогою, зокрема висновків від протилежного, від умов до наслідку, ступеня не виявляються правові норми, а лише заповнюються прогалини в правовому регулюванні.

Видається, що заперечення тієї обставини, що за допомогою висновків від протилежного, від умов до наслідку, ступеня виявляються правові норми, які мають певну специфіку при правозастосуванні, але від цього не втрачають свого характеру правових норм, виключає можливість професійного опрацювання текстів юридичних, нормативних та індивідуальних актів. Оскільки ці правові норми оціночно складають більшість усіх правових норм, тобто більшу частину юридичного змісту нормативних та індивідуальних правових актів. Це зауваження буде враховуватись при аналізі (подальшій класифікації) трьох видів колізій, що вирішуються за відомими з часів архаїчного Риму правил «*lex superior derogat inferiori*», «*lex posterior derogat priori*», «*lex specialis derogat generali*».

Перше із наведених правил виражає принцип субординації нормативних

та індивідуальних правових актів і правових норм. Проблеми субординації нормативних та індивідуальних актів і колізій між актами різної юридичної сили не залишаються поза увагою юридичної науки. Проте спеціально не досліджуються питання колізій між правовими нормами, що текстуально не закріплені в актах вищої юридичної сили, а закріплені в них лише логічно, та правовими нормами, що встановлені актами меншої юридичної сили. Можна, правда, стверджувати, що ніякої специфіки немає. І це твердження відповідає дійсності, але, по-перше, вище наводились приклади, коли в науці доводиться, що за допомогою висновків від протилежного і ступеня не виявляються правові норми, а лише заповнюються прогалини в законодавстві. Отже, відповідно до цієї думки такі висновки із актів вищої юридичної сили не перешкоджають застосуванню норм, що встановлені актами меншої юридичної сили, які суперечать названим висновкам. По-друге, і юридична практика, у тому числі судова, ухиляється від того, щоб спеціально зазначити правові норми, які лише логічно закріплені в актах законодавства, та вказувати на можливість чи неможливість їх застосування. При застосуванні правила «*lex superior derogat inferiori*» та при вирішенні колізій між правовими нормами, які встановлені актами різного ієрархічного рівня, слід враховувати, що перевагу при правозастосуванні мають усі правові норми, встановлені актами вищої юридичної сили, у тому числі ті, що виявляються при тлумаченні за допомогою висновків від протилежного, від умов до наслідку і навпаки, ступеня. Отже, якщо субординаційні колізії в праві і законодавстві розглядати як рід, то цей рід охоплює такі види, як: 1) колізії між правовими нормами, тек-

стуально закріплені в актах більшої і меншої юридичної сили; 2) колізії між правовими нормами, які логічно закріплені в актах більшої юридичної сили і які виявляються при тлумаченні за допомогою висновку від протилежного, та правовими нормами, що закріплені (в будь-який спосіб) в актах меншої юридичної сили; 3) колізії між правовими нормами, що текстуально закріплені в актах більшої юридичної сили, та індивідуальними актами (їх окремими положеннями чи умовами, у тому числі закріплені в них лише логічно). Подальша класифікація субординаційних колізій у правовому регулюванні суспільних відносин передбачає виокремлення колізій з участю кожного із видів логічно закріплених правових норм (тих, що виявляються за допомогою висновків від протилежного, ступеня, від попереднього правового явища до наступного або навпаки).

Спектр колізій, що вирішуються за допомогою правила «*lex specialis derogat generali*», також потребує дослідження на всіх його ділянках. Зокрема, необхідно погодитись з тим, що розрізняються колізії між загальною і спеціальною правовими нормами залежно від того, є такі норми сумісними, чи несумісними. Несумісними є правові норми, які встановлені п. 2 частини першої ст. 40 КЗпП України, що надає власнику або уповноваженому ним органу право розірвати трудовий договір з працівником за своєю ініціативою за наявності відповідних підстав, з одного боку, і частиною другою цієї ж статті, що обмежує зазначене право випадками, коли неможливо перевести працівника на іншу роботу, – з іншого. Оскільки ці дві правові норми є несумісними (не можна одночасно і дозволяти розірвання трудового договору з відповідних підстав незалежно

від наявності можливості перевести працівника на іншу роботу і забороняти розірвання трудового договору з тих же підстав за наявності такої можливості), колізія між ними вирішується на користь спеціальної норми (норми, що має більш вузьку гіпотезу, тобто норми, що встановлена частиною другою ст. 40 КЗпП України). Несумісними є і правові норми, що встановлені частиною третьою ст. 36 КЗпП України, з одного боку, і п. 1 частини першої ст. 40 КЗпП України, – з іншого. Тому ця колізія вирішується на користь правової норми, що встановлена частиною третьою ст. 36 КЗпП України.

Викладене дає підстави для висновку про те, що традиційне виокремлення субординаційних, темпоральних і зміс-

товних колізій для сфери трудового законодавства є недостатнім. Названі тут види колізій слід піддати подальшій класифікації за критерієм способу закріплення правових норм, що перебувають у колізії з іншими нормами, в актах законодавства про працю не закріплені і не закріплені текстуально. Колізії між текстуально не закріплені (закріплені лише логічно) правовими нормами слід далі поділити на види за критерієм способу виявлення при тлумаченні правових норм, що перебувають у колізії з іншими правовими нормами. Тільки так може бути розгорнений увесь спектр колізій між нормами трудового права. Кожен із виокремлених у такий спосіб видів колізій потребує подальшого дослідження.

Список використаної літератури

1. Ярошенко О. М. Теоретичні та практичні проблеми джерел трудового права України. – Х. : Вапнярчук Н. М., 2006. – 456 с.
2. Ярошенко О. М. Джерела трудового права України. Дис. ... доктора юрид. наук. – Х., 2007. – 424 с.
3. Аленіна І. В. Коллизии в трудовом праве. Дисс. ... канд. юрид. наук. – Омск, 2000. – 206 с.
4. Белов В. А. Гражданско-правовые нормы как предмет научного изучения и практического применения / Гражданское право: актуальные проблемы теории и практики / Под ред. В. А. Белова. – М. : Юрайт – Издат, 2007. – С. 94-123.
5. Словарь иностранных слов. – М. : Русский язык, 1986. – 608 с.
6. Юридична енциклопедія : В 6 т. Т. 3. – К. : Українська енциклопедія, 2001. – 792 с.
7. Алексеев С. С. Общая теория права. В двух томах. Т. II. – М. : Юридическая литература, 1982. – 360 с.
8. Скакун О. Ф. Теория государства и права (Энциклопедический курс). – Х. : Эспада, 2005. – 840 с.
9. Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х т. Т. 2. Под ред. М. Н. Марченко. – М. : Зерцало, 1998. – 640 с.
10. Малишев Б. В., Москалюк О. В. Застосування норм права (теорія і практика). – К. : Реферат, 2010. – 260 с.
11. Малинова І. П. Философия права (от метафизики к герменевтике). – СПб. : Юридический центр Пресс, 2000. – 276 с.
12. Перетерский И. С. Толкование международных договоров. – М. : Госюриздат, 1959. – 172 с.
13. Белов В. А. Гражданское право. Общая часть. Т. 1. Введение в гражданское право. – М. : Юрайт, 2011. – 521 с.
14. Застосування судами цивільного і цивільного процесуального законодавства. – К. : Ін Юре, 2002. – 416 с.